

אתיקה ופוליטיקה סביבתית
שלמה חסון
המחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית ירושלים

מבוא

כמעט בכל עשור מאז שנות החמישים נחשפת בעיה סביבתית חדשה הנובעת מגידול האוכלוסייה ומהתפתחות הטכנולוגיה והכלכלית, ומרעידה את אמות הספים בתחום הפוליטי והסביבתי. בשנות החמישים הרבו לדבר על היווצרות הערפית, בעיקר בשל גידול שעורי המנוע, פליטה של גזים וזיהום בתוך ערים; בשנות הששים עלה על סדר היום הנושא של שטיפה של דשנים, כימיקלים ומדבירים למיניהם וקליטתם בקרקע ובמים – הכניסה של הכימיקלים והדשנים לשרשרת המזון, ההשפעה על החי והצומח וההשפעה על האדם. ספרה של רייצ'ל קרסון " Silent Spring – אביב דומם", שנכתב בלשון פופולרית עורר תהודה עצומה ביחס לקשר בין האדם לבין החי והצומח, התלות ההדדית בין שתי המערכות והשפעת ההתפתחות של הטכנולוגיה והביוטכנולוגיה על הסביבה ומרכיביה השונים.

בשנות השבעים עלה על סדר היום נושא ההתמעטות של המשאבים. כבת הד לקביעתו הוותיקה של תומאס מלתוס, טען המועדון של רומא שאוכלוסיית כדור הארץ מתקרבת במהירות למצב של קטסטרופה – האוכלוסייה גדלה בטור גיאומטרי והמשאבים הולכים ומתמעטים. אם לא ישימו קץ לגידול האוכלוסייה ולצריכה, טענו חברי המועדון, צפויה התמוטטות המערכת האקולוגית ועמה המערכת האנושית. בשלהי שנות השבעים גבר העניין בנושא של אנרגיה גרעינית והשפעתה על הסביבה. בשנות השמונים הרבו לדבר על גשם חומצי; בשנות התשעים עלה על סדר היום נושא החור באוזון, התגברות הקרינה האולטרה-סגולה ועמה העלייה בתחלואת הסרטן. נושאים חדשים שעלו בשנות התשעים היו: ההתחממות של כדור הארץ בעקבות פליטת גזי החממה לאטמוספירה ובעקבות זאת הפשרת הקרחונים, עליית מפלס מי הים – שיטפונות, בצורות, ההתמעטות של עולם החי והצומח והכחדה של מינים. בעשור הראשון של המאה ה-21 גוברת המודעות להשפעת ההתחממות של כדור הארץ בעטייה של פעילות האדם ולתוצאות ההרסניות הכרוכות בהפשרת קרחונים, הצפת אזורים נרחבים ובצורך לפנות בעתיד עשרות מיליונים מאזורים אלה.

בעיות אלה מחריפות במדינת ישראל בשל גודלה והגידול הדמוגרפי המואץ שהיא חווה. ההתפתחויות הדמוגרפיות, החברתיות והכלכליות בישראל הגבירו את ניצול המשאבים הטבעיים ובהם קרקע ומים עד לקו האדום. הבעיות הסביבתיות המרכזיות בישראל קשורות בהידלדלות מקורות המים, בהפיכת הנחלים למובילי ביוב, בהצטמצמות השטחים הפתוחים, במפעלים המזהמים אזורים נרחבים ללא שליטה ובקרה, בגודש בכניסה לערים ובשרפת דלקים הגורמים לזיהום אוויר. ירידת מפלס ים המלח מעוררת סכנות מוחשיות לתיירות ולהמשך הפעילות במרחב. בשנים האחרונות התגברה המודעות הסביבתית בישראל, במיוחד בתחום הניצול והזיהום של מקורות מים, קרקע ואוויר. גוברת ההכרה כי חופי הים הולכים ונפסדים בעקבות תהליכי הפרטה והעברת חופים ציבוריים ליזמים פרטיים, וגוברת המעורבות הציבורית בתחום ההגנה על שטחים פתוחים וריאות ירוקות.

לנוכח התגברות האיזמים הסביבתיים, עולה השאלה מה צריך לעשות? מה צריכים להיות הערכים המנחים את ההתייחסות לסביבה? אילו פעולות יש לנקוט על מנת להגן על הסביבה ועל האדם? זהו בדיוק תחומה של האתיקה הסביבתית.

האתיקה הסביבתית עוסקת בערכים ובפעולות המכוונות את היחסים בין האדם לסביבה. היא בוחנת את הדרכים הראויות להתמודדות עם בעיות הכרוכות בניצול משאבי הטבע, זיהומים ומפגעים סביבתיים שונים ועם הקצאת המפגעים והסיכונים הסביבתיים בין קבוצות אוכלוסייה שונות. בהתאם לכך היא שואלת מה צריכים להיות הערכים והפרוצדורות המנחים את היחסים בין האדם לסביבה. מה צריכים להיות העקרונות והנורמות המנחים ביחס לסכנות ולהתפתחויות הסביבתיות המאיימות על המין האנושי?

מהי אתיקה סביבתית? סקירה היסטורית

האתיקה הסביבתית עוסקת בערכים, בעקרונות ובפרוצדורות האמורות להנחות את היחסים בין אדם לסביבה והיא מבררת את מקומו של האדם בתוך הסביבה. בהקשר זה היא שואלת שאלות כמו: כיצד ניתן להגן על הסביבה ועל האדם החי בה? כיצד ניתן להגן על הדור הנוכחי ועל הדורות הבאים? אילו ירושות סביבתיות, סיכויים וסיכונים, נשאר לבאים אחרינו? העיסוק בשאלות אלה הולך וצובר תאוצה עם התעצמות הבעיות הסביבתיות.

הגישה האנתרופוצנטרית לעומת הגישה הביוצנטרית. הדיון העיוני באתיקה סביבתית החל בשנות הששים והשבעים. במרכז סדר היום של האתיקה שהחלה להתגבש היה נושא השימוש במשאבים מתכלים והטיפול בתפוקות המזוהמות את הסביבה. השאלה שעמדה על הפרק הייתה הדרך הראויה לטיפול בסוגיות אלה. אולם עד מהרה עלתה על סדר היום שאלת היחסים בין האדם לסביבה, ועוררה ויכוח חריף הנמשך בדרכים שונות עד היום. בלב הויכוח עומדת השאלה האם ההתייחסות לטבע ולסביבה היא התייחסות אינסטרומנטאלית שבה הסביבה והטבע נועדו בראש ובראשונה לשרת את צורכי האדם ורצונותיו? או אולי לטבע ולסביבה ערך לשעצמם בלתי תלוי בשאיפותיו וברצונותיו של האדם.

הגישה האחת, המכונה אנתרופוצנטרית, ייעדה לאדם תפקיד מרכזי והעמידה אותו מעל הטבע והסביבה. הגישה השנייה, המכונה ביוצנטרית, ייחסה לטבע ולסביבה ערך בלתי תלוי באדם (Dobson, 1990). שתי גישות מוסריות אלה שיקפו ביסודו של דבר אמונות ותיקות, שהדים להן נמצא בספר בראשית, ובמיוחד בפרק א' ובפרק ב', ביחס למקומו של האדם בעולם. בפרקים אלה מופיע האדם, לפי דברי הרב סולובייצ'יק, בשתי גרסאות: פעם אחת כמי ששולט בטבע ורודה בו: "ויברך אותם אלוהים ויאמר להם אלוהים פרו ורבו ומלאו את הארץ וכבשה ורדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה הרומשת על הארץ" (בראשית א: כח), ופעם שנייה כמי שהופקד על השמירה והדאגה לטבע: "ויקח ה' אלוהים את האדם וינחהו בגן עדן לעבדה ולשמרה" (בראשית ב: טו).

שתי הגרסאות של בריאת האדם מתקשרות עם שתי הגישות המוסריות לסביבה. הגישה האנתרופוצנטרית, הקשורה עם האדם כמי ששולט בטבע ורודה בו, משקפת בעיקרו של דבר גישה

שכלתנית-כלכלית. הטבע והסביבה נתפסים על פי גישה זו כמקור להצבר הון, חומרנות ורכושנות. ומטבע הדברים השליטה בטבע ובסביבה תוך גילוי הכוחות היצירתיים הגלומים באדם נתפסים כחיוניים להבטחת הקדמה והרווחה. לעומת זאת, הגישה הביוצנטרית שמייחסת ערך פנימי לסביבה ולטבע, ערך שהוא בלתי תלוי ברצונו של האדם וצרכיו, קשורה עם האדם כמי שנועד לדאוג לטבע, לעובדו ולשמרו. זוהי גישה רומנטית-חברתית, שלפיה הטבע והסביבה נתפסים כמקור לערכים של אהבה, כבוד, הערכה ודאגה. על פי גישה זו גילוי הערכים הבסיסיים הגלומים בטבע ובסביבה באמצעות האינטואיציה והחושים יאפשרו לאדם לקיים חיים הרמוניים ושלמים. המשמעות של החיים אינה שליטה בטבע כפי שמציעה הגישה האנתרופוצנטרית אלא דווקא ציות לכללי הסביבה ושמירה על ערכיה. בדרך זו יובטחו יציבות הסביבה, שלמותה וקיומה וגם המשך הקיום של המין האנושי (Attfield, 1994)

הויכוחים בין נציגי שתי הגישות זכו לסיקור ענף וכך גם הטענות שהטיחו אלו באלו. נציגי הגישה האנתרופוצנטרית העלו שאלות רבות ביחס לכללי הסביבה והטבע, ושאלו למי ניתנה היכולת לברר ולייצג כללים אלה. הם התריסו נגד היומרה שבגישה הביוצנטרית והסכנות הגלומות בה, ובכלל זה לאומנות, סגירות, הדרה של זרים ואי-רציונאליות. לעומתם עמדו חסידי הגישה הביוצנטרית על הזכויות שיש לחי ולדומם, על היכולת לעמוד על כאב הנגרם לחי ועל הפגיעה בעולם הדומם. הם התריסו על הסכנות שבגישה האנתרופוצנטרית ובכלל זה ניצול בלתי מבוקר של משאבים סביבתיים, ניכור מהטבע ומהסביבה.

בשנות השמונים החלו קבוצות שבשולי החברה, בני קבוצות מיעוטים וקבוצות עניות, לבקר את נושא עיסוקה של האתיקה הסביבתית, בין שהיא אנתרופוצנטרית או ביוצנטרית. הביקורת כוונה נגד הנטייה לעסוק בסביבה, ולטפל בהתמעטות המשאבים ובזיהום תוך התעלמות מהקבוצות החלשות. בסופו של דבר, טענה הביקורת, עיקר הבעיות הסביבתיות מתנקזות לעבר הקבוצות החלשות: הן אלה הסובלות העיקריות מזיהום וחומרים קלוקלים והשאלה הראויה להישאל היא מה יהא עליהם.

ההתארגנות של קבוצות מיעוטים בעיקר בארה"ב התעוררה בעקבות שטיפה של כימיקלים וכניסתם לשרשרות המזון, ולידות של וולדות עם מומים. כל אלה עוררו תסיסה גדולה והביאו לעיון חדש בנושא האתיקה הסביבתית. במוקד ההתעניינות החדשה לא עמדה שאלה ההתייחסות לסביבה, שהטרידה את חסידי הגישות האנתרופוצנטרית והביוצנטרית, אלא איך לחלק את הסיכונים הסביבתיים בין קבוצות חברתיות, כלומר כיצד לחלק את העלויות והתועלות שנובעות מדרך התייחסותנו לסביבה.

צדק אקולוגי וצדק סביבתי. באופן זה התפתחו שני זרמים בתחום האתיקה הסביבתית. זרם אחד, שעוסק בשימוש בסביבה, שואל כיצד נשתמש במקורות שעומדים לרשותנו בתבונה תוך הגדלת הרווחה של האדם ומזעור הפגיעה בטבע ובאדם. זרם שני שואל איך נחלק את הסיכונים בין הקבוצות החברתיות השונות בעקבות השימוש בסביבה (Elliot, 1995).

ניתן למצות את הויכוח בין שני הזרמים באופן הבא :

- א. האתיקה שעניינה בדרך השימוש הראויה במשאבי הסביבה קרויה **צדק אקולוגי**, והשאלה המרכזית שאתה היא מתמודדת היא : מהי התייחסות צודקת לסביבה?
- ב. האתיקה שעניינה בחלוקה הראויה של הסיכונים הסביבתיים קרויה **צדק סביבתי**, והשאלה שהיא שואלת היא : מהי חלוקה צודקת של תועלות ועלויות סביבתיות?

בין שתי הגישות קיים מפגש אך הן אינן זהות. אלה המתייחסים לאתיקה של צדק אקולוגי מתמקדים בבעיות סביבתיות רחבות: גידול שיעור דו-תחמוצת הפחמן באטמוספירה המוליד לאפקט החממה, הגורם מצדו להיעלמות קרחונים, עליית מפלס מי הים, שטפונות, ומחסור במים בעונות הקיץ; שימוש בכימיקלים המסכן את איכות המזון, שימוש באנרגיה גרעינית המסכן את היקום כולו; זיהום נחלים, מקווי מים וימים ופגיעה באיכות המים הזמינה; גודש תחבורתי בערים ושריפה מוגברת של דלקים הגורמים לעלייה בכמות המזהמים ולפגיעה בבריאות הציבור; גדיעת יערות הגשם ופגיעה במערכת האטמוספירית; הכחדת מינים של בעלי חיים וצמחים; התמעטות השטחים הפתוחים העומדים לרשות הציבור והשחתת נופים ראשוניים. לאלה נלווים פיתוחים טכנולוגיים המאיימים על עתיד המין האנושי, כמו למשל הנדסה גנטית.

הסוציולוג הגרמני אולריך בק מגדיר את החברה בת-זמננו כחברה בסיכון. לבד מהגידול המואץ של האוכלוסייה וצרכיה מועצם הסיכון בחברה זו על ידי כוחות כלכליים ומדעיים המחוללים בסביבה שינויים ותמורות העלולים לצאת מכלל שליטה. המערכת הפוליטית לא תמיד מבינה את מה שמתחולל סביבה. הציבור עצמו, טוען בק, נמצא במצב של משבר אמון במערכת הפוליטית והתכנונית וביכולתה לטפל בבעיות, וחלקים גדולים בציבור מוצאים עצמם במצב של חרדה קיומית (Beck, 1992).

אלה המתייחסים לאתיקה שעניינה בצדק סביבתי מעוניינים בעיקר בראש ובראשונה בסוגיית הצדק החברתי, ובעצם מרחיבים אותה לתחום הסביבתי. הסוגיה המטרידה אותם היא כיצד מתחלקות העלויות והתועלות הסביבתיות בין קבוצות אוכלוסייה שונות, ואילו סוגיית אופן הייצור והשפעתו על הסביבה בכללותה מעניין אותם פחות (Engel and Engel, 1990). באופן קיצוני ניתן לתאר את ההבדל בין שתי הקבוצות באופן הבא. אלה המתעניינים בהשפעת הייצור על הסביבה יעלו השגות על עצם אפיית העוגה ודרך האפייה. אלה המעוניינים באופן החלוקה של עלויות ותועלות סביבתיות יתמכו בפיתוח ובגידול הייצור וידגישו את חשיבות החלוקה של העוגה לאחר שנאפתה. סימון ההבדלים בין שתי הקבוצות בצבעים היה מאפשר לסמן בגוונים של ירוק את אלה העוסקים בסוגיה של צדק אקולוגי ובגוונים של אדום את אלה העוסקים בסוגיה של צדק סביבתי. בתוך כל אחת מקבוצות ראשיות אלה קיימים גווני משנה, כלומר גישות שונות לסוגיית הצדק והסביבה.

טענתי המרכזית היא כי אין אתיקה סביבתית אחת. ההשקפה על האתיקה משתנה בהתאם לסוציולוגית הדעת (אינטרסים, ערכים והתנסויות קודמות) של המעורבים בהתווייתה. באופן ציורי ניתן לטעון כי אופי האתיקה משתנה בין קבוצות חברתיות שונות בהתאם למיקומן במערכת

החברתית, כלומר: קבוצות שונות יציעו נורמות ופרוצדורות שונות לגבי האתיקה הסביבתית הרצויה. חסידי השוק החופשי יגרו כי שוק חופשי המקנה עדיפות ליזמים יוליך בסופו של דבר להגנה על הסביבה. לעומתם יטענו מתכננים ואנשי מקצוע אחרים כי ניהול הסביבה תוך מידה מסוימת של התערבות המדינה היא הערובה להגנה על הסביבה. ארגונים סביבתיים וארגוני הירוקים יעדיפו הגנה ומעורבות מעמיקים יותר מצד המדינה, ואילו אלה הבאים משולי החברה ירצו להגן על האינטרסים של קבוצות שבשולי החברה, שלטענתם הן אלה הנפגעות ביותר מפיתוח בלתי מבוקר.

לאור סקירה זו השאלות המרכזיות שבהן אטפל הן:

- א. מהן האתיקות המרכזיות שעוסקות בסביבה?
- ב. מהם הארגונים החברתיים העומדים מאחורי האתיקות השונות?
- ג. מהם המשטרים הפוליטיים שקשורים באתיקות השונות?
- ד. האם ניתן להגיע להרמוניה בין האתיקות השונות המתייחסות לסביבה ובין הקבוצות השונות שעומדות מאחורי האתיקות השונות?

אנסה להראות מדוע חשוב לעסוק באתיקה, אבל לא פחות מכך, מדוע חשוב לעבור מהאתיקה אל יחסי הכוח הפוליטיים שקיימים בחברה, ולדון בדמות של המשטרים הפוליטיים הקשורים באתיקות השונות. באופן זה ארצה להראות כיצד בסופו של דבר תולדות האתיקה השלטת בנקודת זמן מסוימת הן תולדות ההתפתחויות החברתיות והפוליטיות. דיון מעין זה אין תכליתו לקדש את הסטטוס קוו. להפך. הדיון באתיקות השונות מניח בסיס לחשיבה המעלה נורמות ופרוצדורות שונות מאלה הקיימות, ואלה יכולות לשמש כמנוף לשינוי תרבותי ופוליטי במערכת הפוליטית-סביבתית הקיימת.

אתחיל בפירוט של האתיקות, לאחר מכן אעבור לתחום החברתי ואזהה את הכוחות שעומדים מאחוריהם ולאחר מכן אעבור לתחום הפוליטי - המשטרים הפוליטיים המועדפים על הגישות השונות.

פיתוח חכם (Smart growth)

גישה זו טוענת כי הדרך הנאותה לניהול הסביבה מושתתת על שילוב בין כלכלת שוק ודאגה לסביבה. בניגוד לחכמה המקובלת הגורסת כי צמיחה כלכלית והגנה על הסביבה הן משימות מתנגשות – כלומר בין השתיים מתנהל משחק סכום אפס – גישת הפיתוח החכם מאמינה כי שתי המשימות משלימות זו את זו ויכולות להימצא במצב של Win-Win. במילים אחרות, על פי גישה זו אין כל סתירה בין טיפוח הסביבה, לבין יעילות כלכלית, הצבר הון וצמיחה כלכלית, ובטווח הארוך יעדים אלה משלימים זה את זה (Starkweather, Low and Pearlman, 2004).

על פי הסוכנות לאיכות הסביבה האמריקאית פיתוח חכם מאפשר השגה של מספר יעדים: קהילות בריאות שלהן סביבה נקייה, פיתוח כלכלי ויצירת מקומות עבודה, שכונות מגוונות וחזקות עם מגוון אפשרויות דיור לקבוצות שונות, אפשרות בחירה בין אמצעי תחבורה שונים. כך

לדוגמא מדגישה גישה זו את החשיבות של מחזור קרקע בין היתר באמצעות שיקום אזורי תעשייה ותיקים, ניקוי הסביבה, הפחתת הזיהום, הגדלת צפיפות הבנייה, מניעת הזחילה הפרברית, ושימוש בתחבורה ציבורית (www.epa.gov/smartgrowth). באמצעות פיתוח חכם ניתן לגייס משאבים לפיתוח סביבתי תוך יצירת תועלות לזים ולחוגים המבקשים לשמר את הסביבה. כך למשל, ניתן לפתח פארקים על ידי משאבים שמעמיד הזים לטובת פיתוח הפארק ותחזוקתו. בתמורה מקבל הזים זכויות בנייה בחלק מהשטח. בדרך זו מבקשת הגישה של פיתוח חכם לממש את היתרונות הגלומים בצמיחה כלכלית ויצירת מקומות עבודה ואגב כך למצמצם את המפגעים הסביבתיים ואת התוצאות הסביבתיות-חברתיות השליליות.

הגישה התפתחה בשנות התשעים כתוצאה משילוב בין אסטרטגיות שונות בתחום ניהול הסביבה וצמיחה כלכלית. המפגש המרתק במסגרת גישה זו הוא בין הגישה הוותיקה של ניהול סביבתי לבין הגישה הקפיטליסטית של ניהול הסביבה על פי עקרונות של כלכלת שוק. זהו מפגש שאינו נטול מתחים וסתירות פנימיות, ומטבע הדברים הוא אפוף במידה גבוהה של חוסר בהירות ומתח בין אוריינטציות שונות: שוק חופשי לעומת רגולציה, הגנה על הקניין הפרטי לעומת הטלת מגבלות עליו, אינטרסים של יזמים לעומת אלה של מתכננים, פיתוח לעומת שימור. הגישה של פיתוח חכם משלבת בין האסטרטגיות תוך ניסיון לצמצם את הסתירות והמתחים ולהדגיש את התועלות ההדדיות. בין הגישות הקרובות לפיתוח חכם ניתן למצוא את 'האורבניזם החדש' ו'כפרים אקולוגיים' (www.encyclopedia.thefreedictionary.com).

הכתיבה האקדמית על הגישה של פיתוח חכם מוגבלת בהיקפה ורוב הספרות הוא בתחום ההצהרות של מתכננים וקובעי מדיניות או של בעלי הון העוסקים בפיתוח. לכן בהצגת הגישה אשאב מהמקורות ההיסטוריים שלה ובעיקר מהאסטרטגיה של ניהול הסביבה בכלכלת שוק ומהאסטרטגיה של ניהול סביבתי ואראה כיצד מנסים לקשור בין השתיים.

ניהול הסביבה על פי עקרונות של כלכלת שוק. פיתוח חכם שואב מהגישה הקפיטליסטית של ניהול הסביבה על פי עקרונות של כלכלת שוק, שהתפתחה למן שנות השבעים, ולכן אין זה מפתיע כי דווקא בארה"ב זכתה הגישה לעניין ולדיון רחב. זוהי במהותה גישה שנשענת על הליברליזם הקלאסי והתכלית שלה היא להגן על זכויות הקניין הפרטיות ולתת תמריץ ליזמים. עם זאת, היא שואפת לשפר את פעולת השוק החופשי באמצעות גישה יעילה יותר המתחשבת בסביבה: הורדת הזיהום, בנייה רוויה, מניעת זחילה עירונית ומחזור קרקע.

אלה הדוגלים בגישה הם לרוב בני המעמד הבינוני, בעלי רכוש פרטי, יזמים ומפתחים וגם מתכננים הנמנים על הזרם המרכזי. הגישה גורסת כי הקניין הפרטי והיזמות הפרטית הם הערובה לשיפור התנאים האקולוגיים וכי הפרטה ותמריצים כלכליים למפתחים הם הדרך היעילה ביותר לטיפול הסביבה. לטענת המצדדים בגישה זו הקניין הפרטי והיזמות הפרטית, הם הערובה לשיפור התנאים האקולוגיים, ולכן מן הראוי לעודד הפרטה ולתת תמריצים כלכליים למפתחים מכיוון שבדרך זו ניתן יהיה לטפח את הסביבה. המוטו של גישה זו ניתן לתמצות

בעיקרון הבא: כל זמן שאינך בעל הנכס, לא תדאג לנכס, אולם מרגע שאדם הופך לבעל הנכס הוא ישקיע בו ויטפחו (Harvey, 1996).

השבועון Economist, מהמצדדים הבולטים בגישה זו, טוען כי מסחר חופשי, צמיחה כלכלית ועליית רמת ההכנסה הם הערובה הטובה ביותר לדאגה לסביבה. אנשים עשירים, ממשיד ואומר השבועון, מעוניינים בסביבה נקייה וברשותם האמצעים להשיג זאת. לעומת זאת, אנשים עניים מודאגים יותר בשל בעיות תעסוקה ומתפנים פחות, אם בכלל, לטיפול בבעיות סביבתיות.

על פי הגישה של ניהול הסביבה לפי עקרונות של כלכלת שוק אין להטיל מגבלות כלשהן על הייצור. בעיות סביבתיות, על פי תפיסה זו, הן תולדה של כשלי שוק: החצנה של עלויות הפירמה על ידי שימוש בלתי מבוקר במשאבים טבעיים ועל ידי זיהום בלתי מבוקר של הסביבה. זהו תוצאה בלתי נמנעת שאין לייחס לה חשיבות רבה. הדרך להתמודד עם כשל השוק היא על ידי הפנמה של עלויות הפירמה. מאוחר יותר אמצה הגישה את העיקרון של המזהם צריך לשלם.

הגישה של ניהול הסביבה בכלכלת שוק גורסת כי אין בעיה של תהליכים בלתי הדירים: ניתן לתקן ולהשיב מצבים (כמעט) לקדמותם. גישה זו מפצלת את תחומי הסביבה לקטגוריות משנה: זיהום אוויר, זיהום מים, זיהום קרקע, מטרדי רעש, ונמנעת מראייה מערכתית. היא דוגלת בפתרונות של קצה הצינור, כלומר ההתערבות של התכנון והמדינה מתרחשת לאחר שהתגלתה הבעיה.

גישה זו דוחה את מתקפת הנגד של שוחרי איכות הסביבה הטוענים כי תחרות חופשית והסרת מגבלות תוביל למרוץ לקרקעית, שבמהלכו יוסרו כל המגבלות הסביבתיות. טענת הנגד היא כי היתרון היחסי של מדינות מתפתחות בתחום הייצור נעוץ בין היתר במחיר הנמוך הנגבה עבור הזיהום. מדינות אלה מוכנות להסכין לשיעורי זיהום גבוהים על מנת להוזיל את מחיר הייצור. התשלום הנגבה במחלות ובתוחלת חיים פחות מעניין את מקבלי ההחלטות במקומות אלה.

מבחינה היסטורית, אומרת הגישה של ניהול הסביבה בכלכלת שוק, כי הדרך לפיתוח וצמיחה כלכלית כרוכה בפגיעה מסוימת בסביבה לפחות בראשית התהליך. זו הייתה הדרך שעברו מדינות המערב במהלך תהליך העיור והתיעוש, ויעידו על כך תיאורי העיר התעשייתית במאה ה-19. בתקופת המהפכה התעשייתית, הייתה אירופה כולה מכוסה בערפיח ואנשים מתו בגיל צעיר. אבל זו הייתה הדרך: אנשים סבלו אבל התפתחו מבחינה כלכלית ולאחר מכן טיפלו בבעיית הסביבה והראייה – הארצות המפותחות ביותר הן גם אלה שדואגות ביותר לסביבה. ואכן כיום, טוענים אנשי הכלכלה, דווקא המדינות המפותחות הן אלה הערות יותר לנושא הזיהום והן אלה שנוקטות באמצעים להגבלת הזיהום תוך ניצול יתרונותיהן היחסיים בתחום הטכנולוגיה וכוח האדם.

בתחרות בשווקים הגלובליים מנצלת כל אחת מהמדינות את יתרונותיה היחסיים על מנת להוזיל את מחיר המוצר, הורדת תקנים ומגבלות סביבתיות מזה וטכנולוגיה מתקדמת וכוח עבודה מתוחכם מזה. כנגד אי-ההתערבות של המדינה בתחום צמצום הזיהום מציעה הגישה מעורבות של הצרכן. בתהליך הבחירה החופשית בין מוצרים שונים יכול הצרכן להפעיל את שיקול דעתו

ולהעניש את המזהמים על ידי אי-רכישת מוצרים מאזורים שבהם הייצור כרוך בזיהום או בפגיעה בבעלי חיים.

פירוש הדבר כי שיקולים סביבתיים אינם צריכים לעכב פיתוח והצבר הון; מרוץ לקרקעית תוך כדי זיהום – אינו פסול, תמיד אפשר לטעון ולנמק כי המוצרים יוצרו בתנאים נתונים והצרכן הוא שיחליט אם הוא קונה את המוצר או לא. בטווח הארוך, טוענת הגישה, תיווצר השלמה בין צמיחה כלכלית ושמירה על איכות הסביבה. מסיבה זו מציעה הגישה להתערב רק לאחר האירועים: הטיפול בבעיות סביבתיות לא צריך להיות טיפול מקדים ומונע, אלא הטיפול של קצה הצינור, לאחר שהתגלתה הבעיה. אין כמעט בעיה של תהליכים בלתי הפיכים – כמעט כל דבר ניתן לתקן.

ככלל, טוענת הגישה, שהתערבות המדינה נחוצה רק כאשר יש עדות ברורה לנוק וכאשר ניתן לכמת אותו במונחים כספיים, ועד היום אין נתונים ברורים שמלמדים על פגיעה בלתי הפיכה בסביבה: הנתונים מאותתים על כיוונים שונים, אין מחקר מדעי מבוסס, רוב הטיעונים הם אידיאולוגיים ובכלל "אנשי הסביבה הם מבולבלים ולא אחראים" ולכן אין לקחת את דבריהם יותר מדי ברצינות, עם כל האיומים שהם מעלים. כך למשל, טוען מנפרד גרסטנפלד כי אין ברשותנו בסיס נתונים מדויק בתחום הסביבתי ומה שנטען על ידי הירוקים הוא לעתים קרובות בלתי מדויק (גרסטנפלד, 1998). עוד ממשיכה הביקורת ואומרת כי אלה שעוסקים בהתמעטות המשאבים מגזימים ומעוותים את המציאות ואין הוכחות ברורות שאכן מתמעטים המשאבים. לדברי הביקורת גם אלה שמתלוננים על העדרו של צדק חלוקתי מזייפים את התמונה, מכיוון שהסיכונים הסביבתיים היו במקום עוד בטרם התיישבו שם התושבים. לאמיתו של דבר טוענת הביקורת ההמצאות של הסיכונים הסביבתיים הורידה את רנטת המגורים ואפשרה לקבוצות החלשות להיכנס ולגור שם. תושבים אלה צריכים להיות אסירי תודה על הימצאותם של מקומות זולים בעיר שבהם הם יכולים להתגורר. מקומות אלה יאפשרו לקבוצות החלשות גישה לשווקי העבודה, לשירותים ולהזדמנויות אחרות שבעיר, יאפשרו להם במשך הזמן להתפתח, לשפר את רמת החיים ולהתקדם.

ניהול סביבתי. הגישה של ניהול סביבתי מעדנת את הגישה של ניהול הסביבה על פי עקרונות השוק. היא ממתנת את הגישה הקפיטליסטית תוך הכרה בתפקיד הרגולטיבי של המדינה. היא חותרת להפנמת עלויות ולקביעת תקנים שהפירמה צריכה למלא בתחום הסביבתי. היא גם דוגלת בניטור הבוחן את ההשפעות הסביבתיות של תהליכי הייצור, מצדדת באספקת טובין ציבוריים החיוניים לבריאות הציבור ובטיחותו, ופועלת לשימור אתרים ולניהול של משאבים לאומיים. גישה זו סבורה כי יש מקום להתערבות המדינה רק כאשר יש עדות ברורה לנוק וכאשר ניתן לכמת (במונחים כספיים) את הנזק. ההתערבות צריכה להיות מושתתת על ניתוחי עלות-תועלת. זוהי גישה רציונלית, בירוקרטית, טכנוקרטית, שכליה המרכזיים הם מדעי הסביבה, תכנון וקביעת מדיניות סביבתית.

השילוב בין שיקולים כלכליים לשיקולים סביבתיים יוצר מתח רב בתוך הגישה של פיתוח חכם, והיא מוצגת לעיתים כגישה אקלקטית המשמשת כמסגרת על לאסטרטגיות שונות ולעיתים אף

מנוגדות. מנגד טוענים תומכי הגישה כי דווקא שילוב זה מאפשר השגת היעדים של פיתוח בר-קיימא שכפי שאראה בהמשך מושתתים בין היתר על איזון בין פיתוח כלכלי והגנה על הסביבה. המתנגדים לגישה של פיתוח חכם באים משני קצות הקשת הפוליטית. בעלי ההון רואים בה משום איום על הרכוש הפרטי משום שהיא מטילה מגבלות על היזמות הפרטית ועל אופן השימוש ברכוש הפרט. בעלי השקפה סוציאלית רואים בה אידיאולוגיה של המעמד הבינוני השואפת להשיג את מרב היתרונות לקבוצה זו מבלי להביא בחשבון את בעיות המעמד הנמוך בתחומי הדיור, השירותים ודחיקת זיהומים לעבר קבוצות חלשות.

על אף הביקורת והמעורפלות האופפת את הגישה של פיתוח חכם, זוהי גישה שזוכה לתמיכה והשפעה. בין התומכים בה מצויים יזמים, אנשי סביבה ופוליטיקאים.

אקולוגיה עמוקה (Deep Ecology)

גישה אתית זו החלה להתפתח בשנות השבעים והיא מהווה עד היום את הליבה הערכית בחשיבה של תנועות הירוקים. אחד ההוגים והמפתחים הבולטים של גישה זו הוא האקולוג הנורווגי אייר נאש שהיה גם פילוסוף, מטייל ומיסטיקן. מאמריו החשובים בנושא נכתבו בשנות השבעים, ובהם טבע את המונח של אקולוגיה עמוקה Deep ecology.

הנחות הבסיס באתיקה של אקולוגיה עמוקה הן: א. האדם נתון בתוך מערכת שיש בה איזון פנימי: כל דבר קשור בכל דבר. ב. לכל מרכיב במערכת שבה נתון האדם, המערכת של החי, הצומח והדומם, יש ערך פנימי בלתי תלוי ברצונות, בערכים ובשאיפות של האדם - זהו ערך שמייחס חשיבות רבה גם למערכת של החי, של הצומח ושל הדומם. מרכיבי הסביבה אינם מכשיר שייעודו לשמש את צרכי האדם, אלא יש להם ערך ומשמעות משלהם. בגישה זו מוצא האדם מהמרכז (גישה אנתרופוצנטרית) ומועלית גישה ביוצנטרית השמה במרכז את כלל הגורמים בסביבה בין ששייכים לעולם האדם ובין שמצויים מחוצה לו.

יש כאלה שיאמרו כי לא יתכן שיש ערך שווה לאדם, לבעלי חיים אחרים, לצומח ולדומם, מכיוון כי רק האדם חושב וכל היתר אינם חושבים, ולכן אי אפשר להעמידם על אותה רמה. מנגד יטענו אחרים שאולי לא כולם חושבים, אבל בעלי חיים למשל מרגישים כאב, הם סובלים ולכן אפשר בהחלט לדבר על תחושת כאב משותפת; אחרים יתייחסו לתחום האסתטי ויאמרו שיש ערכים אסתטיים בעולם הצומח והדומם שיש להם ערך משלהם, אם כי כאן אנחנו עוברים לתחום השיפוט של האדם. מכל מקום, לטענת נאש, האדם בפעילותו הפר את האיזון המערכתי: המערכת מתמוטטת ומשתנה ומכך נגזרים כמה ציוויים:

א. חיים של כבוד והרמוניה עם הטבע – נאש טוען בעקבות גישות רומנטיות אחרות ואולי גם בהשפעת היידגר, כי אם נכיר את הטבע ונציית לחוקי הטבע, נוכל להגיע להגשמה העצמית שלנו. היידגר בספרו Being and Time מרבה להביא דוגמאות מחיי היום-יום: בניסיון להקציע פיסת עץ, למשל, אם נלך נגד הסיבים לא נשיג את התוצאה הרצויה, לעומת זאת אם נהפוך את כיוון ההקצעה ונלך עם הסיבים – נציית לחוקיות שקיימת בתוך העץ, העץ יצא חלק ואנחנו נשיג את

מה שרצינו להשיג – נגשים את עצמנו. במילותיו של היידגר אנו מופקעים על ידי החוקיות הקיימת בטבע (כיוון הסיבים), והפקעה זו עומדת בשורש החשיבה של אקולוגיה עמוקה.

נרחיב זאת לתחום של הביוספירה או לתחום הקרקע: אם נציית לחוקים של הטבע – נגשים את עצמנו, אם נלך נגד החוקים – הטבע יתקומם נגדנו, לא נוכל להגשים את עצמנו והמצב יתערער. כדי להגיע למצב של הכרת החוקיות שבטבע, אומר נאש, נדרש תהליך של שינוי תודעה ושל הגשמה עצמית. כלומר, אנחנו צריכים לשאול שאלות עמוקות, לא על הדברים המיידים, אלא על מה שעומד מאחוריהם ותוך כדי כך לגלות את החוקיות הפנימית, להסתגל אליה, לציית לה ותוך כדי כך להגיע להגשמה עצמית שבה אנחנו והטבע חיים בהרמוניה. פירוש הדבר כי כחלק ממערכת מקיפה של יחסים על האדם להתייחס בכבוד למרכיבים השונים של הסביבה בין בעולם האנושי ובין בעולם שמחוצה לו. יחס של כבוד הוא יחס של לחיות עם הטבע במתכונת דיאלוגית-רוחנית מסוג זה המותווה למשל על ידי מרטין בובר ביחסי "אני-אתה". לחיות בדרך זו פירושה לחיות בהרמוניה עם הטבע, לכבד את המגוון שקיים בעולם הביוטי ולהגן עליו.

ב. מכיוון שהמשך הגידול בצריכה של המין האנושי פוגע בסביבה באופן קשה יש להטיל מגבלות על המשך גידול האוכלוסייה ולמצער על הגידול בצריכה. ציווי זה מתנגש ישירות עם הציווי הכלכלי של המשך הייצור והצמיחה.

ג. אימוץ ציוויים אלה מצריך שינוי עמוק בתפיסה ובתודעה. על האדם לשאול עצמו שאלות עמוקות על עצמו ומקומו ביקום ושאלות עמוקות על משמעות היקום. בסכמה שמתווה נאש, הוא מציע דרך המתקדמת משאלות על פעולה, לשאלות על מדיניות לשאלות על ארגונים ולבסוף לשאלות על אמונה. בדרך זו מגיע האדם להגשמה עצמית.

גישת האקולוגיה העמוקה עוררה ביקורת ושאלות רבות. האם יש משמעות פנימית לגורמים בסביבה שמחוץ לאדם? מהי משמעות זו ומי מאבחן אותה? גם אם נניח שקיימת משמעות פנימית לטבע, האם יש סיכוי להנחיל את התודעה הביוצנטרית לקובעי מדיניות? האם הדבר לא יגרום מיד להרמת גבה ולדחיית טענותיהם של המצדדים בגישה זו?

גישת איכות החיים. במאמץ לקרב את הגישה של אקולוגיה עמוקה לקובעי מדיניות רוככו מקצת המרכיבים בה ופותח וריאנט שלה המכונה גישת איכות החיים. גישה אתית זו מעמידה זה מול זה את הצרכים הקשורים ברמת החיים (כלומר, פיתוח כלכלי) לעומת הצרכים הקשורים באיכות החיים (כלומר, איכות הסביבה). המצדדים בהעלאת רמת החיים טוענים כי יש צרכים רבים שעל המפתחים לספק: דיור, תשתית, תחבורה, מקומות עבודה וכל זה כרוך בהתערבות בסביבה ושימוש במשאבים סביבתיים. לעומתם טוענים חסידי הגישה של איכות החיים כי לצד צרכים אלה יש צרכים עמוקים וחשובים לא פחות: מים נקיים, אוויר נקי, נופים שאינם מושחתים, מזון שאינו מסכן את הצרכנים (Jacobs, 1997).

במאמץ לקרב את הגישה של איכות חיים לזרם המרכזי טוענים המצדדים בגישה כי אין סתירה בין אספקת צרכים הקשורים בהעלאת רמת החיים לבין מתן מענה לצרכים העמוקים הקשורים באיכות החיים וניתן להשלים בין השניים. המענה לשני סוגי הצרכים מיועד לספק רמת חיים שאליה שואף הפרט. ניתן להראות לפרט כי ויתור על צריכה של משאבים יכול לגרום לעלייה באיכות החיים. הויתור יכול להיות מושג על פי הגישה על ידי מיסוי המוטל על ביקושים הפוגעים באיכות החיים: שימוש בדלקים מסוימים, שימוש במכונית פרטית, חניה. במערכת זו תהיה העתקה של המיסוי מתחום הייצור לתחום הצריכה. השאלה היא שאלה של יחסים בין הויתור השולי על צריכה מכאן לבין העלייה השולית באיכות החיים מכאן. לשם כך יש לפתח מדדים שיוצגו לפרט, יש לשכנע את הפרט לאמץ מדיניות של ויתורים בצריכה ומה שקשה יותר לשכנעו כי אם יוותר בתחום הצריכה, למשל נסיעה במכונית פרטית, יזכה לתגמול באיכות החיים, למשל אוויר נקי (Newman and Kenworthy, 1999).

הגישה של איכות חיים היא מעין גרסא מרוככת של האקולוגיה העמוקה. היא אומרת שיש צרכים עמוקים – צרכים של איכות חיים, אוויר נקי, מים נקיים, מזון נקי, שטחים פתוחים, ומול אלה עומדים הצרכים של רמת החיים, פיתוח כלכלי, תשתית, תחבורה, מקומות עבודה, תוצר מקומי גולמי לנפש. המסר הוא מסר פשוט: ניתן להוריד את רמת החיים, את התוצר המקומי הגולמי לנפש ולהגדיל את איכות החיים.

הגישה האקופמיניסטית. במקביל לגישה של אקולוגיה עמוקה צמחה הגישה של האקופמיניזם. גישה אתית זו מצביעה על מקבילות בין ניצול הטבע על ידי המין האנושי לבין השליטה של גברים בנשים בתחום התרבותי. אם נתייחס לביטויים הרווחים בשפה ניתן לגלות דימויים כמו: קרקע בתולה, להיטמן בחיק האדמה, אמא אדמה, כיבוש הקרקע, כיבוש האישה – האישה מדומה לאדמה שמספקת את הצרכים, מבצעת את הפעילויות שחיוניות להמשך הקיום האנושי, וכל זה בתוך מערכת פטריארכאלית הנתונה לשליטת הגבר. הקריאה הנורמטיבית היא שחרור משליטת הגבר, התייחסות בכבוד לטבע, לאישה, תוך שינוי עמוק של התודעה. בתפיסה זו מדומה האישה לאדמה המספקת את הצרכים ומבצעת את הפעילויות החיוניות להמשך הקיום האנושי תוך שהיא נשלטת על ידי הגבר. ההיבט הנורמטיבי גם בגישה זו הוא שחרור משליטה, התייחסות בכבוד תוך שינוי עמוק בתודעה.

צדק סביבתי (Environmental justice)

בעוד הגישות הקודמות דנות בדרך ההתייחסות הצודקת לסביבה, האתיקה של צדק סביבתי עוסקת בשאלה: מהי הדרך הצודקת לחלוקת עלויות ותועלות סביבתיות. שאלות מרכזיות בתחום זה הן: מה הן העלויות והתועלות שאותן יש לחלק? למי מחלקים? מהי המערכת המחלקת וכיצד היא פועלת? שאלות אלה מובילות באופן מיידי לשאלות פוליטיות העוסקות בתהליכי קביעת מדיניות ובמערכות המתוות את המדיניות (Dobson, 1998).

ראשיתה של גישה אתית זו בשנת 1978 באזור לוב קנאל (Love Canal) בארה"ב. תושבי המקום נחשפו לפסולת רעילה שגרמה לילודים פגומים ולמחלות קשות. התושבים התארגנו במטרה

למחות על אופן החלוקה המרחבית של המפגעים, במקרה זה פסולת רעילה. במרוצת הזמן התרחבה המחאה לעבר קבוצות בשולי החברה והולידה תנועה חברתית. במרכז פעילותה של תנועה זו עומדת מחאה נגד מנגנון השוק אשר דחק, לדברי חברי התנועה, מתקנים מטרידים כמו כבישים ומפעלים מזהמים לעבר שכונות המגורים של קבוצות מעוטות יכולת: שחורים והיספנים. כנגד טענה זו הועלו ממצאים הפוכים שהראו כי קבוצות אלה בחרו להשתקע בקרבת מטרדים סביבתיים בשל רנטת המגורים הנמוכה באזורים אלה. דווקא הרנטה הנמוכה היא שאפשרה לקבוצות החלשות להיכנס לעיר וליהנות ממגוון ההזדמנויות המצויות בה.

מחאה חריפה הועלתה גם נגד בניית מגורים בתקן נמוך ומחומרים העשויים לגרום למחלות: אזבסט ועופרת. הקריאה שעלתה הייתה כי יש לנקוט בדרך שוויונית יותר בהקצאה המרחבית של מטרדים על פני המרחב ולשפר את תנאי הדירור של קבוצות מעוטות יכולת. חוסר האמון במנגנון המדינה כמסדיר קונפליקטים הוליך את חסידי הגישה של צדק חברתי לפעילות ישירה בתחום הסביבתי. גישה זו גורסת כי יש להעצים את הקבוצות ולפעול באמצעות תנועות חברתיות לקידום הצדק הסביבתי.

ארגוני הירוקים לא התעלמו מהמחאה שהועלתה על ידי התנועות החברתיות המצדדות בצדק סביבתי, ומרכיבים של צדק סביבתי מצויים כיום גם בסדר היום שלהם. אף שעניינם של ארגוני הירוקים רחב יותר משאלת חלוקת העלויות והתועלות בין קבוצות חברתיות, אין הם יכולים להתעלם מבעיות של אי-שוויון וחוסר הוגנות. השאלות של צדק סביבתי מועלות לא רק ברמת המדינה אלא גם ברמה הבינלאומית, ובמיוחד בהקשר של היחסים בין הצפון העשיר והדרום העני. על פי אומדנים שונים ייצוב ניצול המשאבים ברמה הנוכחית תוך יצירת שוויון בין הצפון לדרום יחייב ירידה של בין 80 ל-90 אחוז ברמת החיים של הצפון. בתנאים אלה מוצא עצמו הצפון במצב בלתי אפשרי כאשר מצד אחד הוא הצרכן הראשי של משאבים מתכלים והמייצר המוביל של תפוקות מזהמות, ומצד שני הוא מטיף לצמצום הניצול של משאבים מתכלים ובכלל זה כריתת יערות הגשם, שימוש בדלקים מזהמים, ניצול קרקעות המצויות בסכנת מדבור (הפיכה למדבר). במצב זה נחשף הצפון לביקורת של מדינות מתפתחות הטוענות כי הצפון נוקט בסטנדרד כפול, וכי מה שמותר היה לצפון לעשות לצורך פיתוח מן הראוי שיהיה מותר גם לדרום. אלא שטענות אלה הנכונות לכשעצמן עולות בזמן ובמרחב השונים בתכלית השינוי מאלה ששררו בתקופה שבה התרחשה הצמיחה הכלכלית בצפון.

החברה בת זמננו הפכה מחברה תעשייתית שהמאבק העיקרי בה הוא מאבק כלכלי על חלוקת פירות הייצור, השכר, העבודה, לחברה של סיכון - Risk Society, שהמאבק העיקרי בה הוא על חלוקת הסיכונים הסביבתיים (Beck, 1992). הדרום כמו גם קבוצות חלשות בצפון נאבקים עדיין על פירות הייצור, נאבקים על השכר ועל רמת החיים בתקופה שבה הסיכונים הסביבתיים הולכים ומתעצמים ועמם הסכנה לאיכות החיים. מאבק להגדלת פירות הייצור בדרום עתיד לפגוע בכולם, בצפון ובדרום כאחד. התחממות כדור הארץ בשל פליטת גזי החממה, התמוססות הקרחונים ועליית מפלס פני הים עתידים להציף שטחים נרחבים ולהביא לעקירה של מיליוני אנשים ללא הבחנה אם אלה חיים בצפון ובדרום. גלי החום והסערות הקשורים בהתחממות כדור הארץ אינם

מבחינים בין עשירים לעניים. במילים אחרות, מימוש העיקרון של צדק סביבתי (הגעה לחלוקה הוגנת של העלויות והתועלות בין הצפון העשיר לדרום העני) עשויה להתנגש ישירות עם העיקרון של צדק אקולוגי בשל ניצול מופרז של המשאבים, הגברת הזיהום, התחממות כדור הארץ ופגיעה בכלל האוכלוסייה.

האדישות היחסית שמפגינות הממשלות, חוסר היכולת להגיע להסכמים בינלאומיים או לאכוף הסכמים וחוזים שכבר נחתמו, כמו למשל פרוטוקול קיוטו בדבר הפחתת השימוש בדלקים מזהמים ופליטה של גזי חממה, מוליכים את החברה החיה בסיכון למשבר אמון בשלטון. בני החברה אינם מאמינים במערכת הפוליטית וביכולתה להתמודד עם הבעיות. הפרדוקס הוא כי משבר האמון במוסדות הפוליטיים מלווה לעיתים קרובות במשבר חברתי של אמון עצמי – בני החברה אינם מאמינים בעצמם וביכולתם להתמודד עם הבעיות. משבר כפול זה מלווה במשבר פסיכולוגי של חרדה קיומית בפני הבאות.

משברים אלה מוליכים לנסיגה מהפוליטיקה הגדולה; האדם הפשוט שוב איננו מאמין ביכולת של המפלגות הגדולות, מנגנוני השלטון וגופים בינלאומיים לפתור את הבעיות הסביבתיות. התוצאה היא מעבר לפוליטיקה הקטנה של מאבקים סביבתיים מקומיים באמצעות ארגונים ותנועות מקומיות. גופים אלה תובעים צדק סביבתי המתגלה בשני מרכיבים: חלוקה צודקת של סיכונים וסיכויים (קרי עלויות ותועלות סביבתיות) אשר מגיעים אליה בדרך צודקת. התביעה במילים אחרות היא לדגם צודק ולפרוצדורת חלוקה צודקת.

השאלות הנשאלות בנקודה זו מהו דגם צודק וכיצד ניתן להגיע אליו? לשאלות אלה הוצעו תשובות שונות שאף הן מעוררות תמיהות ושאלות נוספות. שאלה אחת עניינה בקריטריונים לפיהם ניתן להגיע לדגם צודק של חלוקת הסיכונים. האם דגם צודק של חלוקת הסיכונים צריך להיעשות לפי מספר התושבים, לפי רמת הצריכה, או אולי לפי העושר או העוני של האוכלוסייה באזור? האם לא יהיה נכון יותר לחלק את הסיכונים לפי מידת המפגעים שכבר קיימים באזור, כפי שמנסים לעשות בארה"ב? כיצד ניתן למדוד את הסיכונים הקיימים – האם תסקירי השפעה סביבתיים (שלעיתים קרובות נערכים על ידי הנוגעים בדבר) הם כלי מהימן?

שאלה אחרת עניינה בפרוצדורה של החלוקה. מהי המשמעות של פרוצדורה צודקת לחלוקת הסיכונים? איך נקיים אותה כאשר אנחנו עוסקים בצדק חלוקתי? האם אפשר להגיע למעורבות מלאה של תושבים? האם הדבר ייעשה באמצעות מתן זכות וטו לתושבים או על ידי התייחסות לכולם כשווים? ואולי די בהימנעות מכוונת אפליה? במסגרת מאמר זה לא ניתן להשיב על שאלות אלה אבל די בהעלאתן כדי להדגים את הבעייתיות הכרוכה בתביעה לצדק חלוקתי מבחינת דגם החלוקה והפרוצדורה שלה.

מודרניזציה אקולוגית (Ecological modernization)

שלוש האתיקות שהוצגו עד כה ייצגו אינטרסים וערכים של קבוצות חברתיות שונות: יזמים, אנשי סביבה וקבוצות חלשות. ניתן בהתאם להתייחס אליהן כמייצגות שלוש אוריינטציות עיקריות: כלכלית, סביבתית וחברתית. האתיקה הרביעית שהתפתחה בשנות השמונים, מודרניזציה אקולוגית, מנסה לאזן ולפשר בין מגמות אלה: מטרתה המרכזית היא לנהל את הסביבה באופן שיבטיח איזון בין פיתוח כלכלי וצמיחה, לבין הגנה על החברה ושמירה על הסביבה.

הגישה התפתחה כביקורת על הגישה של ניהול הסביבה בכלכלת שוק שצמחה בשנות השבעים וכן על תנועות המחאה הסביבתיות שצמחו למן שנות השישים. היא מבקרת את הגישה של ניהול הסביבה בכלכלת שוק בשל קוצר הרואי והעדר החשיבה המערכתית. באותה עת היא מבקרת את התנועות החברתיות הרדיקליות שאבדו את יכולת ההדברות עם המערכת הפוליטית ודוגלת בעבודה עם המוסדות הפוליטיים הקיימים. היא גם מצדדת בשיתוף הציבור בדרכים המקובלות של העברת מידע והתייעצות. הדימוי של המצדדים בגישה בעיני עצמם הוא של אנשים מהוגנים וסולדיים שאינם שוגים באשליות רומנטיות. בהתאם מודגשים ערכים של יעילות, רציונאליות וטכנוקרטיה.

ביסוד תפיסה אתית זו עומדות שתי הנחות מרכזיות: פיתוח כלכלי יוצר מפגעים סביבתיים ופגיעה בסביבה אינה ניתנת לתיקון. לכן, מניעה של מפגעים עדיפה על תיקון לאחר מעשה. תפקיד המדינה, הבירוקרטיה והחברה, על פי גישה זו, הוא לנקוט במדיניות יוזמת הצופה את פני העתיד במטרה לצמצם את המפגעים והסיכונים הכרוכים בפיתוח כלכלי, בין היתר על ידי הפנמת עלויות הקשורות ביצירת מפגעים סביבתיים. מעשה המניעה מתבסס על מדיניות כוללת, חשיבה מערכתית וראייה לטווח ארוך: "העתיד לא ידאג לעצמו אנו חייבים לדאוג לעתיד". בהתאם לכך דואגת גישה זו לאכיפת העיקרון של 'המזהם – משלם', כלומר על היזם לשלם את המחיר הריאלי של היצור ואין לאפשר לו החצנה של העלויות לסביבה. על פי תפיסה זו יש מקום להגבלה של זכויות קניין פרטיות ולהטלת מגבלות על פיתוח וצמיחה על מנת לקדם את טובת הכלל (Hajer, 1995).

חשיבה זו מושתתת על מחקר מדעי, על קביעת מדיניות, על ניהול סביבתי ועל ניהול סיכונים. היא קובעת ספים לעומסים סביבתיים קריטיים בתחומים שונים: זיהום, רעש וכד' שמעברם עלולה המערכת להיפגע באופן קשה. היא עורכת ניתוח של עלות-תועלת, ממליצה על אכיפה ותיאום בין משרדים.

הגישה של מודרניזציה אקולוגית אומרת שניתן למצוא את שביל הזהב בין פיתוח כלכלי ואיכות הסביבה שבו ניצחון של האחד אינו כרוך בהכרח בהפסד של השני. מניעת זיהום משתלמת מבחינה כלכלית ויש בכך היגיון. בעולם שבו יש תחרות על ההון ועל יזמים, סביבה נעימה היא גם סביבה מושכת. יזמים מחפשים כיום, טוענים המצדדים בגישה של מודרניזציה אקולוגית, סביבה נעימה עם איכות חיים. ולכן אם תוצע להם איכות חיים ואיכות סביבה ניתן יהיה למשוך את

בעלי ההון למקום. פירוש הדבר כי אין ניגוד בין שמירה על הסביבה לבין פיתוח כלכלי. בתוך מערכת זו יש מקום לפעולתם של ארגונים כלכליים מקומיים ובינלאומיים ולתנועת חברתיות שעניינן בשמירה על איכות הסביבה.

הסוגיה האתית והפוליטית ופיתוח בר-קיימא (Sustainable development)

האתיקות הסביבתיות משקפות את סוציולוגית הדעת (אינטרסים, ערכים והתנסויות קודמות) של הקבוצות המשתתפות בויכוח אודות הקשר בין ייצור, חלוקה וסביבה. באופן כללי ניתן לטעון כי ארבע קבוצות עיקריות הנוטלות חלק בויכוח: (1) **יזמים** המעוניינים בייצור גם אם הדבר כרוך במידה מסוימת של פגיעה בסביבה, (2) **ארגונים ופעילים סביבתיים** המעוניינים בהגנה על הסביבה, (3) **קבוצות חברתיות** החשות נפגעות בשל דחיקה של סיכונים ועלויות סביבתיות לעברן במהלך תהליך הייצור, או פגיעה בהן בשל שיקולים של הגנה על הסביבה ולבסוף (4) **מתכננים ומקבלי החלטות** המנסים ליצור איזון או מראית עין של איזון בין התביעות של הגישות השונות.

כל אחת מהקבוצות מתאפיינת בגישה אתית שונה לסביבה, תוך מתן הדגשים שונים להיבט הכלכלי, הסביבתי והחברתי. כלומר אופי האתיקה משתנה בין קבוצות שונות בהתאם למיקומן החברתי. בהתאם לכך קבוצות שונות יציעו נורמות ופרוצדורות שונות לגבי האתיקה הסביבתית הרצויה. חסידי השוק החופשי ייגרסו כי שוק חופשי המקנה עדיפות ליזמים יוליד בסופו של דבר להגנה על הסביבה. לעומתם יעדיפו ארגונים סביבתיים וארגוני הירוקים הגנה ומעורבות גבוהה יותר של המדינה בתחום הסביבתי. אלה הבאים משולי החברה ירצו להגן על האינטרסים של קבוצות שבשולי החברה, שלטענתם הן אלה הנפגעות ביותר מפיתוח בלתי מבוקר. מתכננים ואנשי מקצוע אחרים יטענו כי ניהול הסביבה תוך מידה מסוימת של התערבות המדינה היא הערובה לאיזון בין הגישות השונות ולקידום פיתוח בר-קיימא.

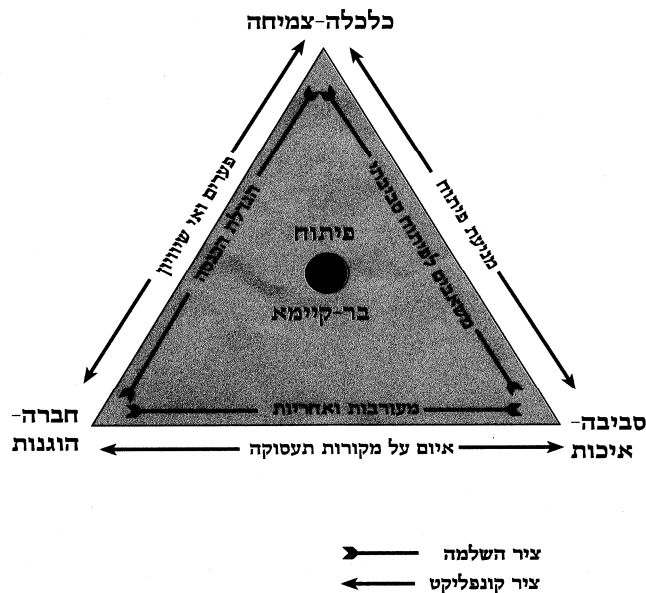
השאלה המרכזית היא האם יש ממש בדברי המתכננים ואכן ניתן להגיע להרמוניזציה בין פיתוח כלכלי, הגנה על הסביבה וקידום הצדק הסביבתי-חברתי, נושאים הזוכים לדגשים שונים בגישות האתיות של פיתוח חכם, אקולוגיה עמוקה וצדק סביבתי. שאלה זו עומדת, לדעתי, במרכז החשיבה של פיתוח בר-קיימא ומהווה נדבך מרכזי בתפיסה זו. הניסיון לשלב בין שלוש הגישות בא לידי ביטוי בדוח ברונטלנד שגם התפרסם כספר *Our Common Future – עתידנו המשותף*, ספר שהיווה את המצע לועידת כדור הארץ שהתקיימה בריו דה ז'נירו בשנת 1992 (World Commission on Environment and Development. 1989).

בוועידה זו נאמר שניתן להביא להרמוניזציה בין פיתוח כלכלי, שמירה על הסביבה והגנה על החברה, בדרך שתאפשר לספק את הצרכים של הדור הנוכחי מבלי לפגוע ביכולת של הדורות הבאים לספק את צורכיהם. הדבר ניתן להשגה על ידי הטלת מגבלות על פיתוח כלכלי, טיפול בבעיית העוני ופיתוח ראייה כוללת המתייחסת בו בזמן להיבטים כלכליים, חברתיים וסביבתיים. לפיתוח מעין זה ניתן השם פיתוח בר-קיימא. ניתן להדגים את הדילמה הכרוכה בפיתוח בר-קיימא ובשילוב בין הגישות השונות על ידי משולש שבקדקודיו מצויים היעדים של סביבה בת

קיימא, חברה בת-קיימא וכלכלה בת-קיימא. בין שלושת הקדקודים קיימים יחסי מתח והשלמה (ראה איור 1).

איור 1 מתאר את הניסיון להביא לאיזון בין צמיחה כלכלית וחברה עם הוגנות, לבין סביבה ושמירה על איכות הסביבה על ידי פיתוח בר קיימא. ברור שקיימים קונפליקטים מובנים בין כלכלה סביבה וחברה (הקווים החיצוניים). כך למשל, כלכלה וצמיחה עלולים ליצור מצבים של אי שוויון, ואף לפגוע בסביבה. השמירה על איכות הסביבה עלולה לפגוע בחברה. כך למשל אנו עדים בישראל למאבק בין החברה להגנת הטבע הרוצה לשמור על היערות לבין יישובים ערביים הטוענים שהשימור מקפח אותם במונעו מהם את האפשרות להתרחב.

איור 1: פיתוח בר-קיימא

תחנות כלכלית

אבל יש גם אפשרות ש

מאפשרת העמדת משאבים לרשות פיתוח הסביבה ויצירת מקומות עבודה. אפשר גם לשלב בין התפתחות חברתית לבין שמירה על הסביבה על ידי שיתוף תושבים בתהליך של קבלת החלטות. השאלה המאפיינת את הגישה של פיתוח בר קיימא היא איך להטיל מגבלות על הפיתוח הכלכלי, להתערב בתחום של הסביבה, לסייע לקבוצות חלשות בחלוקה צודקת יותר של משאבים וגם לטפל בבעיית העוני (כי אנשים עניים אינם מתעניינים בבעיות סביבה) ומתוך כך להגיע לאיזון – לנקודת אמצע אידיאלית כפי שאכן מציעה הגישה של מודרניזציה אקולוגית.

השאלה שאותה יש לבחון היא האם באמת ניתן להגיע להרמוניזציה בין פיתוח כלכלי, פיתוח חברתי והגנה על הסביבה, כפי שמוצע על ידי המצדדים בפיתוח בר-קיימא, או אולי אין זו אלא אמירה חלולה וריקה מתוכן המועצמת על ידי בעלי עניין. אולי מאחרי המסע הציבורי המרשים שהחל לאחר ועידת ריו בדבר החיוניות של פיתוח בר-קיימא מסתתרת מניפולציה מתוחכמת? אולי מאחרי מסע זה עומדות קבוצות בעלות עצמה שהפקיעו את נושא הסביבה, ותחת המטרייה

המעורפלת של פיתוח בר קיימא ותשלום מס שפתיים לנושאים של סביבה וחברה, הן ממשיכות לקיים את הקואליציה הוותיקה והמוכרת בין יזמים ומפתחים לבין פוליטיקאים ומקבלי החלטות?

מאתיקה לפוליטיקה

שאלות אלה מעבירות אותנו מתחום האתיקה לתחום הפוליטיקה. השאלה הנשאלת היא האם באמת ניתן להגיע להרמוניזציה בין האתיקות של היזמים של אנשי הסביבה ושל הקבוצות החלשות? האם ההרמוניזציה המיוחלת על ידי התפיסה של פיתוח בר-קיימא אינה מושפעת מיחסי הכוח בין הקבוצות ומיכולתן לעצב משטרים פוליטיים התואמים את ערכיהן?

לשאלות אלה ניתנות שתי תשובות פוליטיות שונות בתכלית. תשובה אחת אומרת כי ניתן להשיג הרמוניזציה בין היעדים השונים, ואילו התשובה האחרת גורסת כי לא ניתן להגיע לאיזון בין היעדים השונים. התשובה הראשונה כרוכה בפוליטיקה נורמאלית, כלומר בפוליטיקה המתקיימת בתוך תחומי המערכת הפוליטית ואילו התשובה כרוכה בפוליטיקה המערערת על המוסדות הקיימים כאשר אופי הערעור יכול להיות מוגבל לתחומי המערכת ולעיתים אף לערער עליה.

בהתאם לתשובות פוליטיות אלה ניתן לאתר שלושה טיפוסים עיקריים של משטרים פוליטיים-סביבתיים המתייחסים באופן שונה לאתיקות הסביבתיות שהועלו עד כה.

פיתוח חכם ודמוקרטיה ליברלית. השילוב בין האתיקה של פיתוח חכם והדגם של דמוקרטיה ליברלית משותף ליזמים ולמפתחים, לקבוצות מתונות של אנשי סביבה, לקבוצות חברתיות לא רדיקליות ולמתכננים ופקידים השואפים לאזן בין פיתוח כלכלי, חברתי והגנה על הסביבה. קבוצות אלה יזכו לעיתים לתמיכה מהאוי"ם ומהבנק העולמי, ואף לסיוע מתאגידים בינלאומיים. הנמנים על קבוצה זו יתווכחו לעיתים על אופי הדמוקרטיה הליברלית: היזמים ירצו מכסימום דרגולציה והמתכננים ירצו ברגולציה מסוימת. אולם מעבר להבדלים יהיו מספר תכונות משטריות המקובלות על בני הקבוצה:

- קידום נושאים אקולוגיים דרך פעילות המפלגות, בירוקרטים ואנשי מקצוע הממונים על ידי פוליטיקאים ואחראיים לפיתוח הסביבה.
- העמקת הדמוקרטיה בדרך של שימוע ציבורי, קבוצות דיון, העברת מידע.
- שוויוניות פירושה שוויון בזכויות הפרט, שוויון לפני החוק

נראה שביסוד הגישה של פיתוח בר-קיימא עומדת האתיקה של פיתוח חכם והדגם הפוליטי של דמוקרטיה ליברלית. אבל בדיוק נגד דגם זה יוצאות האתיקות והגישות הפוליטיות האחרות. הטענה המועלית נגד השילוב בין האתיקה של פיתוח חכם והמשטר הדמוקרטי-ליברלי היא כי מעבר להצהרות על איזון בין יעדים וחיפוש שביל הזהב, במציאות מעניקות אתיקה ופוליטיקה זו עדיפות ליזמים.

אלו המעלים טענות ביקורתיות אלה שואלים: האם באמת מדינות עשירות מוכנות לוותר אל רמת החיים שלהן במטרה להציל את כדור הארץ? האם המדינות העשירות ובראשן ארה"ב מוכנות לצמצם את פליטת גזי החממה ולחתום על פרוטוקול קיוטו? האם היזמים באמת מוכנים לסייע להגנה על הסביבה ולקידום קבוצות חלשות? האם באמת אפשר להגיע למכנה פוליטי משותף בנוסח המוצע על ידי הגישה האתית של פיתוח חכם או באיזה נוסח אחר? מס השפתיים המועלה לעקרונות של פיתוח בר-קיימא תוך שימוש באתיקה של פיתוח חכם נתפסים בעיני המבקרים כשעשוע של אחר הצהריים בידי בעלי ההון וההשפעה. אלה מכסים באמצעות ההצהרות על האינטרסים האמיתיים שלהם תוך שהם זוכים לסיוע מצד פקידים ומתכננים ומנטרלים את ההתנגדות החברתית.

אקולוגיה עמוקה ומשטר אקולוגי סמכותני. הביקורת החריפה ביותר המועלית נגד הדגם הליברלי-דמוקרטי היא זו של המצדדים באתיקה של אקולוגיה עמוקה ובמשטר אקולוגי סמכותני. הכוחות החברתיים שעומדים מאחורי גישה זו הם אינטלקטואלים, תנועות וארגונים ירוקים בעלי גישה סמכותנית. המשותף לארגונים ולאינטלקטואלים אלה היא ההכרה ביכולתם לזהות את הבעיות הסביבתיות העמוקות המאיימות על עתיד המין האנושי, בעיות שרוב הציבור אינו מבין וקובעי המדיניות, אף אם מבינים, מעדיפים משיקולים כלכליים להתעלם מהן. גישה זו מקורבת לאתיקה של אקולוגיה עמוקה ובין התומכים בה מצויה תנועה כמו *Save the Earth*. עם זאת, אין פירוש הדבר כי כל מי שמצדדים באתיקה של אקולוגיה עמוקה מצדדים גם במשטר אקולוגי סמכותני (Taylor, 1996).

המשטר הפוליטי שיעדיפו גורמים אלה יהיה משטר פוליטי סמכותני. בדומה לאפלטון שרצה שהמלך הפילוסוף ישלוט במדינה, מייעדים המצדדים בגישה זו תפקיד דומה לאקו-פילוסוף. המצדדים במשטר אקולוגי-סמכותני מזלזלים במערכת הדמוקרטית-ליברלית ומבקרים את ניסיונה לשקף, לייצג ולרצות את דעת הקהל. הפופוליזם של הדמוקרטיה הליברלית הבא לידי ביטוי בריצה אחרי סקרים מהווה, לדעתם, מכשול בפני חשיבה לטווח ארוך, ומונע הכרה בצרכים העמוקים ובסיכונים המאיימים על כדור הארץ ועל המין האנושי. לטענתם, גם כאשר המערכת הדמוקרטית-ליברלית מזהה את הסיכונים היא מעדיפה להתעלם מהם בשל הברית הכרותה בינה לבין בעלי ההון ובשל העדיפות שהיא מקנה לגישות אתיות אנתרופוצנטריות. לפי גישה זו, המין האנושי בניצול הבלתי מבוקר של הסביבה הולך לקראת קטסטרופה והדמוקרטיה במתכונתה הקיימת מוליכה לאסון.

התמודדות עם סיכונים אלה, טוענים המצדדים במשטר אקולוגי-סמכותני, לא תקודם על ידי קיום בחירות דמוקרטיות במועדן וקבלת החלטות ברוב דמוקרטי. כל אלה ריקים מתוכן כאשר מדובר בחור באוזון ובהתחממות של כדור הארץ. לשם טיפול בנושאים אלה יש צורך באליטה עם סמכות ועוצמה שתוכל להראות את הדרך הנכונה. אליטה זו תשקף לאו דווקא את הרצונות של הפרט אלא את הצרכים האמיתיים שהפרט כלל אינו מודע להם. במצב זה טובת המין האנושי והמשך קיומו מחייבים ריכוז העוצמה בידי המעטים המבינים לאן הדברים מתדרדרים. עוצמה זו תאפשר להפוך את הניתוח של הבעיות לתכתיב פוליטי שייקבע כיצד תעוצב הסביבה.

טענות אלה מזכירות מאד את הטענות המרכסיסטיות-לניניסטיות ואין זה מקרי שחלק מהאנשים שמצדדים כיום בגישה זו, הם אותם אנשים שבעבר היו מרכסיסטים ועסקו בנושא של התווית הדרך המרכסיסטית-לניניסטית. השוויון לטענתם יושג כאשר יהיה שוויון בין ערך האדם וערך המערכת האקולוגית. רק המשך הקיום של המערכת האקולוגית ללא פגיעה תאפשר המשך קיום המין האנושי.

מודרניזציה אקולוגית, צדק סביבתי ודמוקרטיה הדיינותית. גישה זו מבקרת את הדגם הליברלי-דמוקרטי כפי שזה מוצג על ידי הגישה של פיתוח חכם. הטענה היא שפיתוח חכם תומך במשטר הכלכלי, הקפיטליסטי. הבירוקרטיה במשרדי ממשלה עובדת בסופו של דבר עם היזמים, מכיוון שאם לא תפעל למשיכת ההון והיזמים יברחו אלה למקומות אחרים. המצדדים בגישה זו הם אינטלקטואלים השואפים לשפר את המערכת הליברלית-דמוקרטית, וכן תנועות חברתיות וארגונים סביבתיים.

הגישה של דמוקרטיה הדיינותית טוענת כי יש מקום למעורבות גבוהה של המדינה בתחום הסביבה דבר הבא לידי ביטוי ברגולציה גדולה: קביעת כללים ותקנים, הטלת מיסים ואגרות שתכליתם מניעת פגיעה בסביבה. מצד שני יש לאפשר מעורבות ציבורית גדולה ושוויוניות, כלומר יש לתת אפשרות לכל הקבוצות בחברה להביע ולהעלות את האינטרסים והערכים על סדר היום וליטול חלק בהחלטות הנוגעות לסביבה. באופן זה חותרת הגישה של דמוקרטיה הדיינותית ליצירת איזון בין חופש הפרט ומעורבות הממשלה, ושואפת ליצירת שיתוף פעולה בין המערכת של המדינה לבין ארגוני החברה האזרחית (Dryzek, 1996).

זוהי תביעה כפולה לעידון המערכת הדמוקרטית-ליברלית, על ידי הכנסת אלמנטים של דיאלוג והדיינות לתוך המערכת וחיזוק כוחה של המערכת הפוליטית במפגש עם היזמים והמפתחים.

ההדיינות מושתתת על דיאלוג בלתי מופרע בין נציגי המדינה, המגזר הפרטי והחברה האזרחית, תוך ניסיון להגיע להסכמה לגבי ניהול הסביבה והמערכת הכלכלית. המרכיבים העיקריים של גישה זו הם: מתן ייצוג כל הקבוצות, ייצוג כל הנושאים, אותנטיות -- דיון עמוק תוך הבנת המשמעויות (de-Shalit, 2000). העברת מידע אין בה די, ויש צורך להסביר את משמעות המידע, ולהקנות השקפה. הדיאלוג עצמו מושתת על עקרונות של אמירת אמת, שכנוע הדדי שמבוסס על טיעונים שבמהלכם הטענות היותר משכנעים מחליפים טיעונים פחות משכנעים, העדר מניפולציה ופתיחות לאמיתות חדשות ומקיפות יותר. ההכללה של קבוצות שונות בדיאלוג וקיומו של דיאלוג פתוח, מתמשך ובלתי מופרע הם תנאים חיוניים לקיומה של דמוקרטיה הדיינותית. במהלך תהליך זה מתחולל תהליך של למידה חברתית בקרב הקבוצות הנוטלות חלק בדיאלוג.

חיזוק כוחה של המערכת הפוליטית במגע עם היזמים מתגלה בתביעה להכנסת אלמנטים חברתיים למערכת הפוליטית. בניגוד לגישה המצדדת בשוק חופשי שבו היזם מכתוב את התנאים, גישה זו טוענת כי גם בעולם תחרותי יש מקום לניהול משא ומתן בין המערכת הפוליטית לבין היזמים לגבי תקנים וכללים סביבתיים. המערכת צריכה, על כן, לשאת ולתת עם היזמים ולהכתיב

להם תנאים במהלך המשא ומתן מבלי לגרום לבריחתם. עדויות ממקומות שונים בעולם מראים כי משא ומתן זה לא רק שאינו מבריא יזמים אלא לעיתים קרובות אף גורם למשיכתם, מכיוון שסביבות בריאות עם שירותים וגנים מטופחים הם אבן שואבת ליזמים ולמפתחים.

הביקורת על הגישה של דמוקרטיה הדיינותית מעלה פקפוקים כבדים ביחס לעקרונות המוצעים. האם באמת ניתן לשתף את כל הקבוצות? האם ניתן לקיים דיאלוג פתוח ובלתי מופרע? האם אין גישה זו לוקה בנאיביות יתירה בכך שהיא מתעלמת מבעיית הכוח בחברה? דמוקרטיה בדרך של הדיינות מחייבת היחשפות להשקפות שונות. השאלה היא האם בהינתן נקודות המוצא האתיות השונות והאוריינטציה הפוליטית השונה ניתן לקיים דמוקרטיה של הדיינות.

התשובות לשאלות אלה הן נורמטיביות ומעשיות. מבחינה נורמטיבית, טוענים חסידי הגישה של דמוקרטיה הדיינותית, הגישה המוצעת היא בבחינת אידיאל מנחה האמור להנחות את פיתוח הדמוקרטיה. ולכן הטענות נגד הגישה רק מוכיחות עד כמה יש מקום לשיפור המערכת הקיימת. מבחינה מעשית, מכירים המצדדים בגישה כי לא ניתן לכלול את כל הקבוצות בתהליך, מכיוון שהדמוקרטיה במתכונתה הקיימת היא דמוקרטיה ייצוגית ולא דווקא השתתפותית. ימי האגורה האתונאית אכן חלפו עברו מן העולם. אולם גם במגבלות של ימינו ניתן לדמות מצב שבו הנציגים הנבחרים ייצגו את מגוון הקבוצות לרבות קבוצות המצויות במרחבים גדולים מאלה של המדינה וקבוצות שעתידות להתקיים בזמנים אחרים. נציגים אלה הדואגים גם לדורות הבאים ולאוכלוסיות שמעבר לגבולות המדינה יהיו מעין תחליף להשתתפות ישירה של הקבוצות שאינן יכולות ליטול חלק בדיון (Eckersley, 2004). אשר לבעיית הכוח, ניתן לצמצם את השפעתם של בעלי האמצעים על ידי חקיקה ובמידת הצורך עיגון זכויות סביבתיות בחוקה. כך למשל חקיקה מתאימה יכולה לקבוע כי בכל מקום שיתעורר ספק בדבר פגיעה אפשרית של פיתוח בסביבה ניתן יהיה למנוע את הפיתוח. השאלה שמתעוררת כמובן היא מי יקבע אם הפיתוח המוצע אכן עלול לפגוע בסביבה, ושוב עולה בעיית הכוח. אולם הצורה שבה היא עולה מאפשרת דיון רחב יותר בנושא מכפי שהיה מתאפשר בהעדר חוק מעין זה.

סיכום

סקירת ההתפתחות של האתיקה הסביבתית, כפי שמראה לוח 1, מגלה כי לאורך זמן התפתחו אתיקות שונות שלהן זיקה למשטרים פוליטיים שונים. בשורש האתיקות השונות ניתן לזהות שתי מערכות בסיסיות של אמונות ותפיסות מוסריות, האחת תופסת את האדם כשולט בטבע והשנייה רואה בו יצור הדואג לטבע וחי עמו בהרמוניה. התפיסה המוסרית המאפיינת את האמונה הראשונה היא אנתרופוצנטרית: תכלית הקיום הוא האדם והטבע והסביבה אינם אלא אמצעים למימוש תכלית זו. התפיסה המוסרית השנייה היא ביוצנטרית: לטבע ולסביבה יש ערך בפני עצמם בלתי תלוי ברצונות האדם ובשאיפותיו. שתי הגישות מגדירות את נושא הצדק בדרכים שונות. הגישה הביוצנטרית מדגישה את נושא הצדק האקולוגי. במרכז מעייניה מצוי הצו של הצלת המערכת הסביבתית על מכלול מרכיביה: האדם, החי (למעט האדם), הצומח והדומם. לאדם אין מיוחד מקום מרכזי והוא אף נתבע להקטין את גידולו על מנת לאפשר המשך קיום הסביבה. הגישה האנתרופוצנטרית גם כן מתייחסת לצדק אקולוגי אך מדגישה כי שמירת

הסביבה מיועדת לשרת את המשך קיום האדם. כמו כן מתייחס וריאנט של גישה זו גם לסוגיית הצדק הסביבתי, כלומר לצורך בחלוקה שוויונית של עלויות ותועלות סביבתיות.

לוח 1: אמונה, מוסר, אתיקה סביבתית ופוליטיקה

אמונה	אדם הראשון: שליטה בטבע		אדם השני: דאגה ושמירה על הטבע
מוסר	האדם מעל הטבע: אנתרופוצנטריות		האדם עם הטבע: ביוצנטריות
אתיקה סביבתית	פיתוח חכם	מודרניזציה אקולוגית	צדק סביבתי
פוליטיקה	דמוקרטיה ליברלית במתכונת של אליטה הכוח	דמוקרטיה הדיינורית במתכונת פלורליסטית	סמכותניות סביבתית הנהגה בידי אליטה פילוסופית

משתי תפיסות מוסריות אלה, אנתרופוצנטרית וביוצנטרית, נגזרות ארבע אתיקות סביבתיות המשקפות את סוציולוגיית הדעת של הקבוצות הנוטלות חלק בדיון הסביבתי. יזמים ומפתחים, קבוצות של ירוקים, נציגי קבוצות בשולי החברה ומתכננים וקובעי מדיניות פיתחו אתיקות שונות המקנות לגיטימציה לעמדתם. האתיקה של פיתוח חכם מזוהה בעיקר עם היזמים והמפתחים, האתיקה של אקולוגיה עמוקה עם הירוקים, האתיקה של צדק סביבתי עם קבוצות בשולי החברה ואילו האתיקה של מודרניזציה אקולוגית עם קבוצות מתונות מכל הזרמים יחד עם מתכננים וקובעי מדיניות.

השאלה המרתקת היא האם שיח פוליטי בין הקבוצות השונות המוליך לפשרה הוא אפשרי. שאלה זו עומדת במרכז הדיון של פיתוח בר-קיימא השואף למצוא את שביל הזהב בין פיתוח כלכלי, פיתוח חברתי והגנה על הסביבה. השאלה העומדת כאן היא האם לנוכח מציאותן של קבוצות שונות עם אתיקות שונות, שלהן עוצמות שונות, ניתן להגיע לנקודת האיזון. האם ניתן להגיע להרמוניה, או שזוהי משאת נפש שאיננה ניתנת להגשמה? האם ההבדלים בין הקבוצות מבחינת האינטרסים והערכים, העמדה האתית והמשטר הפוליטי המיוחל הם כה גדולים דבר המונע הגעה להרמוניה? שאלה זו עומדת בסופו של דבר במרכז הויכוח האתי-פוליטי.

אלה הסבורים כי לא ניתן להגיע להרמוניה מסתמכים על הקושי בגישור ופישור בין סוציולוגיות ידע שונות. לא ניתן להגיע להרמוניה מכיוון שמדובר בעמדות ובאינטרסים שונים. שיח והתדיינות אפשר לקיים במסגרת של כל קבוצה, אבל כיצד אפשר לקיים שיח כאשר אנחנו עוברים בין הקבוצות? האם היזם ישנה את עורו ויתחיל באמת לדאוג לסביבה והאם אלה שעוסקים באקולוגיה ובדברים העמוקים אכפת להם מהחלשים? האם הקבוצות החלשות שטרודות בבעיות של פרנסה וסיכונים באמת יתייחסו לנושאים הסביבתיים?

אלה שסבורים כי ניתן להגיע להרמוניה מצביעים על מנגנון הפישור ככלי במיתון קונפליקטים. השאלה היא באיזו פשרה מדובר. האם מדובר בפשרה עקרונית, או אולי בפשרה פרגמטית הבוחנת כל מקרה לגופו ומנסה להגיע להסכמות ספציפיות במקרה מובחן?

נראה לי כי הגישה של מודרניזציה אקולוגית ובמידה פחותה גם הגישה של פיתוח חכם חותרות לפשרה עקרונית אך ספק בעיני אם ניתן להשיגה. ביסודו של דבר מקנה הגישה של מודרניזציה אקולוגית עמדת בכורה למתכננים ולבעלי הידע ואילו הגישה של פיתוח חכם מקנה עדיפות לבעלי ההון. וספק רב בעיני אם ארגונים סביבתיים וארגונים של קבוצות חברתיות שבשולי החברה יסכימו לקבל את פסיקתם של אלה. לדעתי הפשרה לא תושג בדרך העקרונית, כלומר בדרך של יצירת אתיקת-על המורכבת מעקרונות על. בוודאי שרוב הציבור האמון על התרבות הפוליטית הדמוקרטית יסרב לקבל את התכתיב הפוליטי של חסידי המשטר האקולוגי הסמכותני. הדרך שאני רוצה להציע שואבת מדברים שנכתבו על ידי אנשי סביבה, ובמיוחד אלה הנמנים על הזרם הפרגמטי. דרך זו מדגישה את העשייה הפרגמטית שעיקרה גיבוש הסכמות בין קבוצות שונות סביב פרויקטים שנויים במחלוקת (Light and Katz, 1996). כך למשל כאשר מוצע פרויקט שנוי במחלוקת כדוגמת מפעל בנייה גדול, אתר אירועים, סלילת דרך או הקמת פארק יש לפעול לגיבוש הסכמות תוך מתן ייצוג לצדדים השונים, לערכים ולאיינטרסים שלהם ולאפשר לכל צד להציג את עמדתו באופן מלא ואותנטי.

המשמעות של הגישה הפרגמטית היא קיומו של פלורליזם נרחב, שבמסגרתו כל אחת מהגישות האתיות שנסקרו יכולה להציע משהו. מסגרת זו מאפשרת דמוקרטיזציה של הדיון, ומתן ביטוי פוליטי לקבוצות השונות. מכיוון שקיים פער גדול בין המשאבים העומדים לרשות היזמים והמשאבים העומדים לרשות הציבור מחייבת גישה זו העמדה של משאבים לרשות הציבור על מנת שיוכל ללמוד את הנושאים הנדונים, לגבש את דעתו ולהציגה כראוי. דמוקרטיה המצדדת בהשתתפות ללא הכשרת המשתתפים תהיה פורמאלית בלבד ולא תמלא את ייעודה. קיום הדיון עצמו מצריך מידה גדולה של סובלנות לדעות שונות, תוך נכונות להתמודד במשותף עם הבעיות הסביבתיות.

במסגרת זו תיתכן פעולה המונחית על ידי אתיקות שונות ותפיסות פוליטיות שונות. יש מקום לפוליטיקה של הזרם המרכזי, הפוליטיקה הנורמאלית, ויש מקום לפוליטיקה הבאה מהשוליים וקוראת תיגר על הפוליטיקה הנורמאלית. יש מקום לחזק את השניים. בדרך זו תתקיים פעולה מתמדת בתחום הניהול של הסביבה לצד הדברות, ביקורת, מחאה. זהו לדעתי המשמעות של דמוקרטיה כשיח.

גישה זו צריכה להתמקד בבעיות הקונקרטיות – במקום בעקרונות הגדולים ובמבני העל ולהתמודד עם בעיות עכשוויות. סביב בעיות אלו יש לפתח דיון תוך שילוב בין הגורמים השונים: קובעי מדיניות, יזמים, פעילים וארגונים, בירוקרטים, אנשי מקצוע, אנשי התיאוריה וקובעי המדיניות. במהלך הדיון בבעיות קונקרטיות יש להתקדם לקראת פשרות וליצור ידע חדש. אי אפשר לצפות מראש את הידע שיווצר בעקבות הדיאלוג והאיינטראקציה. ולכן עדיף ללכת צעד

אחר צעד, בדרך שצופה את פני העתיד. פיתוח בר-קיימא יכול לשמש כחזון המנחה את החשיבה העתידית, אולם לדעתי אנו מצויים רק בשלבים הראשונים של התהליך. ולכן יש לבדוק מה ניתן להשיג באופן מעשי כיום לאור העקרונות המוצעים כאן - ההתמקדות בבעיות קונקרטיות, פלורליזם, הכשרת הציבור לקראת הדיון, סובלנות ודיון פתוח ואותנטי המאפשר ביטוי למצדדים באתיקות שונות - ולאחר מכן לעשות את הצעד השני. בדרך זו ניתן ליצור ידע חדש ולהתקדם לקראת צורות חדשות של שיתוף פעולה בין יזמים אנשי סביבה ונציגי קבוצות חברתיות.

גישה זו דוחה את התפיסה של "או או" ובמקומה מציעה גישה של "גם וגם". היא מאמינה בחזון עתידי מסוג זה המותווה על ידי פיתוח בר-קיימא אך טוענת כי יש להתקדם לקראתו בצעדים הדרגתיים אגב פעילות פרגמטית. היא מבקשת להגן על הסביבה אך בד בבד מבקשת לקדם פיתוח כלכלי. היא מעוניינת בצדק אקולוגי אך שואפת לקדם צדק סביבתי. היא מצדדת בהדברות במסגרת פוליטיקה נורמאלית אך אינה מתנגדת לפעילות מחאה כל עוד זאת מתבצעת במסגרת החוק. היא מאמינה במאבק אך סבורה כי בסופו של דבר יש להגיע לפשרה באמצעות הדברות. היא מאמינה בכוחו של הציבור אך סבורה כי כוח זה צריך להיבנות אגב תהליכי הכשרה והעצמה. ולבסוף היא מצדדת בהשתתפות הציבור, כלומר ארגונים סביבתיים ונציגי קבוצות חלשות, אך סבורה שיש אינטרסים נוספים שהציבור אינו מודע להם או בוחר להתעלם מהם ואילו מיוצגים על ידי קבוצות של יזמים, מתכננים וקובעי מדיניות. גישה זו מוצאת טעם רב בקיומן של אתיקות שונות וסבורה כי לכל אחת מהן יש מה לתרום לויכוח הציבורי אודות הערכים שצריכים להנחות את ההתייחסות לסביבה.

גישה זו מכירה ברלטיביזם המאפיין את האתיקות הסביבתיות השונות. היא ערה לעובדה כי קבוצות חברתיות שונות יפעלו לקידום תפיסות אתיות שונות ועל פיהן ישאפו לכונן את נורמות החקיקה, המשפט והתכנון ולעצב את המוסדות העוסקים בנושאי הסביבה. היא סבורה כי בחיים המעשיים אין להסתפק בזיהוי הרלטיביזם האתי ויש לפעול ליצירת מסגרת שיח שבו בעלי תפיסות אתיות שונות יוכלו להתייחס למחשבות, לערכים ולאינטרסים של קבוצות אחרות. במסגרת זו ניתן יהיה להתמודד עם האתגר המורכב של מעבר **מיחסיות** הידע והאתיקה, יחסיות הטבעה בחותם של סגירות, **להתייחסות** פתוחה יותר לצורות ידע ולערכים שונים.

רשימה ביבליוגרפית

גרסטנפלד, מ. 1998. **סביבה ובלבול: מבוא לאקולוגיה עכשווית**, תרגום. ע. ירון. תל אביב: קו אדום ומכון ירושלים לחקר ישראל.

Attfield, R. 1994. **Environmental Philosophy: Principles and Prospects**. Aldershot: Avebury.

Been, V. 1993. "What's Fairness Got to Do with It? Environmental Justice and the Siting of Locally Undesirable Land Uses". **Cornell Law Review**, 78 (6), pp. 1001-85.

Beck, U. 1992. **The Risk Society: Towards a New Modernity**, trans. M. Ritter. London: Sage Publications.

de-Shalit, A. 2000. **The Environment: Between Theory and Practice**. Oxford: Oxford University Press.

Dobson, A. 1990. **Green Political Thought**. London and New York: Routledge.

Dobson, A. 1998. **Justice and the Environment**. Oxford: Oxford University Press.

Dryzek, J. S. 1996. "Strategies of Ecological Democratization", In: Lafferty, W. M. and Meadowcroft, J. (Eds.). **Democracy and the Environment**. Cheltenham and Lyme: Edward Elgar, pp. 108-123.

Eckersley, R. 2004. **The Green State**. Cambridge, Mass,: The MIT Press.

Elliot R. 1995. "Introduction". In R. Elliot (Ed.). **Environmental Ethics**. Oxford: Oxford University Press.

Engel J.R and Engel J.B. 1990. **Ethics of Environment and Development**. London: Belhaven Press.

Hajer, M.A. 1995. **The Politics of Environmental Discourse: Ecological Modernization and the Policy Process**. Oxford: Clarendon Press.

Harvey, D. 1996. **Justice, Nature and the Geography of Difference**. Cambridge, Mass., and Oxford: Blackwell Publishers.

Jacobs M. 1997. "The Quality of life: Social Goods and the Politics of Consumption", In M. Jacobs (Ed.). **Greening the Millennium? The New Politics of the Environment**. Oxford: Blackwell Publishers.

Light, A. and Katz, E. 1996. "Introduction: Environmental Pragmatism and Environmental Ethics as Contested Terrain", In Light, A. and E. Katz (Ed.). **Environmental Pragmatism**. London and New York: Routledge.

Naess, Arne. 1989. **Ecology, Community and Lifestyle**. Cambridge: Cambridge University Press.

Newman, P. and Kenworthy, J. 1999. **Sustainability and Cities**. Washington: Island Press.

Starkweather, S. Low, A. and Pearlman, K. 2004. "Managing Growth: Recent Legal Literature", **Journal of Planning Literature**. 18 (3) pp. 267-309

Taylor, B. P. 1996. "Democracy and Environmental Ethics" In: Lafferty, W. M. and Meadowcroft, J. (Eds.). **Democracy and the Environment**. Cheltenham and Lyme: Edward Elgar, pp. 87-107.

World Commission on Environment and Development. 1989. **Our Common Future**. Oxford: Oxford University Press.

www.encyclopedia.thefreedictionary.com/SmartGrowth

www.epa.gov/smartgrowth